

Zelliger Erzsébet

Nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak az ELTE magyar nyelvtörténeti tanszékén

Talán már a címet is magyarázni kellene. A nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak kezdetei az „idők homályáig”, de legalábbis a múlt század 50-es éveinek közepéig nyúlnak vissza. Akkor az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékét Magyar Nyelvtudományi Tanszéknek nevezték. (Volt I. és II. számú nyelvtudományi tanszék.) Azóta ezek az utak folyamatosan léteznek, a szervező tanszék neve azonban többször is változott (a címben hagyományos említőnevén szerepel).

Ma már nemigen lehet tudni, hogy a *Magyar nyelvjárások atlaszának* gyűjtőútjai mint szakmai háttér vagy a pedagógiai cél volt az elsődleges a szakmai gyakorlat elindításában. Több egykori diák (Domokos Péter, Balogh Lajos) visszaemlékezése alapján talán az „első”, de mindig a „legendás” jelzővel emlegetett badacsonytördemici út tekinthető a kezdetnek.

A nyelvjárásgyűjtő utak célja a kezdetektől fogva változatlan: megismertetni a hallgatókkal a magyar nyelv táji változatait, felismertetni az egyes hangtani, alaktani, szókincstani jelenségeket – és ráébreszteni őket arra, hogy nyelvtörténeti, művelődéstörténeti értékek tárulnak eléjük a gyűjtés során. Előzőleg ugyan kapnak tájékoztatást a várható jelenségekről, de ott a helyszínen nekik kell meghallani és valamilyen módon rögzíteni ezeket. Ezen kívül a többé-kevésbé városi hallgatókat arra is fel kell készíteni, hogy milyen magatartási, viselkedési normák érvényesek egy számukra ismeretlen közegben. Kétségtelen, hogy mára a falusi élet sok tekintetben közeledett a városi életformához, a falu konzervatívabb légköréhez való alkalmazkodás azonban ma is szükséges: ez egyúttal az ismeretlen gyűjtő elfogadását is megkönnyíti. A munka mindig csoportokban folyik. A már korábban tapasztalatot szerzett diákok a csoportvezetők, a kezdők mellettük sajátítják el a módszereket, hogy legközelebb már ők is vezetők lehessenek.

A tanulmányutak céljai az utóbbi időben bővültek. A határnyitásokkal új lehetőségek nyíltak, a világban szétszéledt magyarságnak az összefogására irányuló törekvések nálunk is kifejtették hatásukat. Így vezetett az út 1992-ben és 1993-ban a nem őshonos felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatának és az egykori uradalmi cselédek Fertő tó környéki nyomainak a kutatásához, majd a moldvai magyarok vendégmunkásként történt olaszországi kirajzásának vizsgálatba vonásához 2010-ben. Mindezek lehetőséget teremtettek arra is, hogy a hallgatóink művelődéstörténeti, magyarságtudományi ismereteit bővíthessük. A tanulmányutak emellett 2005 után komoly tudományos célt kaptak: az *Új magyar nyelvatlasz* gyűjtései több kutatóponton a kísérő tanárok és a már komoly tapasztalatot szerzett hallgatók közös munkájaként valósultak meg. Mellettük természetesen ekkor is ott voltak a kezdők, akik számára kiváló alkalom volt ez a munkamódszerek elsajátítására.

A gyűjtésre való felkészítés nem egyetlen alkalomra szól, hanem a hallgatóknak későbbi, esetleg önálló nyelvjárásgyűjtő (újabbán másféle élőnyelvi) kutatására szóló ismeretek átadása is. A 60-as években Benkő Loránd több féléves speciális kollégiumot tartott ebben a témában. Itt szó esett a kutatópont kiválasztásának a szempontjairól és a gyűjtés előkészítő munkálatairól. A falu előjáróinak az értesítése mindig szükséges volt az érkezésünkről. A tanácselnök, újabbán a polgármester fontos tájékoztatást tud adni a lakosságról (sőt arra is volt példa, hogy segítséget nyújtottak a rossz közbiztonság miatt bezárkózott falusiakhoz való bejutásban). A pap és a tanító felkeresése a számunkra „jó” adatközlők kiválasztását könnyíti meg. Tudni kell a gyűjtőnek azonban, hogy az ő szempontjaik nem feltétlenül egyeznek a mi igényeinkkel: a kiszemelt adatközlőtől ilyenkor el kell köszönni úgy, hogy semmiképpen se sértse meg a gyűjtőt.

Az első időkben a felsőbb éves hallgatók feladata volt a gyűjtés előkészítése, a szállás megszervezése (Domokos Péter és Lőrincz Jenő nevét jegyezték fel). Később fiatal tanárok (Kiss Jenő, Hajdú Mihály) kapták ezt a feladatot, majd a legutóbbi időkig elsősorban Fodor Katalin, mellette Zelliger Erzsébet munkája nyomán szerveződnek a gyűjtőutak. Nem kis felelősséget vállaltak magukra az első tanulmányutak szervezői, hiszen nemcsak a gyűjtés körülményeit, de az odajutást is meg kellett szervezni. Balogh Lajos így ír erről: „Domokos Péter csoporttársunk volt az előkészítő, aki már néhány nappal korábban leutazott a terepre, és gondoskodott a fogadásunkról, az adatközlők felderítéséről. Mivel több napig tartott egy-egy ilyen terepgyakorlat, szükség szerint szállást is kellett szerezni, többnyire a kiszemelt faluban lakó családoknál. Velünk jött a tanszék oktatóinak jelentős része. [...] Szinpetriben többször is voltunk, mert ez volt Bartha Katalin tanárnő szülőfaluja, ahol mindig nagy szeretettel és szívességgel fogadtak bennünket. De hogyan történt az odautazás? Este a Nyugati pályaudvaron fölültünk egy éjszakai személyvonatra, Miskolcon kora hajnalban átszálltunk a vicinálisra, és a reggeli órákban érkeztünk meg Jósvafő-Aggtelek megállóhelyre. Innen még hat kilométer gyaloglás következett. A patak partján előrehaladott kora ellenére is kitartóan bandukolt velünk Bárczi tanár úr, hogy még délelőtt elvégezhessük az arra a napra kitűzött feladatokat” (2013: 463).

Később már autóbusszal mentünk gyűjteni, és egy idő múltán a gyűjtések időtartama is hosszabb lett. 1971 a nyelvjárásgyűjtések történetében korszakhatár. Ekkor volt az első olyan hosszú, egy hétig tartó gyűjtőút, amikor átléptük az országhatárt, hogy a határon túli magyarok nyelvét – és kimondva nem (mert azt nem lehetett), de gondolva annál inkább: életét, magyarságukért vívott küzdelmeit meglássuk. Bárczi és Benkő tanár úr Budapestről, Penavin Olga az újvidéki egyetem irányából szervezte az utat. Szállásunk az egyes falvakban családoknál volt: ott mindjárt gyűjteni is lehetett. Kutatópontjaink Kupuszinától az Al-Duna vidéki székely telepekig terjedt. Gomboson (a csoport fele nem itt, hanem Doroszlón aludt), Temerinben az iskolában, Hertelendyfalván és Székelykeven ismét családoknál voltunk elszállásolva. Mindezek az élmények igen gazdag nyelvi tapasztalattal is társultak. A palóc Kupuszina után a dunántúli Gombos és Doroszló majd a főként jáász Temerin és végül a bukovinai székely eredetű Hertelendyfalva és Székelykeve nyelvjárásának megtapasztalása egy hét leforgása alatt nem csekély szellemi erőfeszítést igényelt. Hátra volt még azonban az út legfőbb szenzációja, Penavin Olga kedvenc települése és a hozzá holtig hűségesen ragaszkodó Kórógy... Sokat tanultunk

tőle a falu történetéről, a már akkor folyamatban lévő elnéptelenedéséről. Kedves adatközlői nekünk is rendelkezésünkre álltak.



1. kép

Temerin. Benkő Loránd, Bárczi Géza, Szathmári István, Hajdú Mihály, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva. Félig háttal: Simon Györgyi

Ettől kezdve rendszeressé váltak a határainkon kívül élő magyarokhoz tett látogatásaink: 1972: Csallóköz, Mátyusföld és Kelet-Szlovákia magyarlakta falvai; 1973: Erdély, Moldva; 1974: Burgenland – és így tovább. Már az első, a Délvidéken tett út világossá tette, hogy ezek az alkalmak nemcsak a dialektológia terén gyarapítják a hallgatóság ismereteit, hanem kettős hatásuk van: a kisebbségi sorban élő nemzettársaink számára erősítést jelent az anyaországiak érdeklődése, de a helyszínen tapasztaltak a diákság identitástudatára is komoly hatást gyakoroltak. Kórógyon ért az a meglepetés, hogy már megérkezésünkkor a falu nemzeti színű zászlókkal volt feldíszítve. Ez a korabeli Jugoszláviában nem kis bátorságot kívánt a helybéliektől! Elutazásunkkor az egész falu a busz körül állt, és a *Himnusz*t énekelte. Hihetetlen élmény volt! Ehhez tudni kell, hogy akkoriban Magyarországon csak a templomokban lehetett a *Himnusz*t énekelni, egyébként kizárólag a zenekari változatot játszották iskolai és állami ünnepségeken egyaránt. A tanulmányút igen pozitív visszhangja nyomán a következő évi felvidéki útra annyian jelentkeztek, hogy végül két busszal indultunk útnak. Bár ez az út is jól sikerült, a szervezők számára bizonyosodott: ennyi résztvevő és a két busz összehangolása nem kedvez a szakmaiságnak, de a közösség szerveződésének sem, ezért a továbbiakban mindig kisebb, 45 fős csoportokkal indultunk útnak. – Nagy élmény volt az erdélyi Lukafalván (mai nevén Dózsa György) Benkő tanár úr pátriájában gyűjteni, rokonaival beszélgetni.



2. kép

Lukafalván (Dózsa György) Benkő tanár úr rokonainál

Nyelvjárásgyűjtési élményeink felidézésekor számtalan, a korabeli politikai rendszerben gyökerező és ma már bizonyára sokak számára magyarázatra szoruló fogalom merült fel. Ilyen például a határsáv-igazolvány, amelyre a szalafői gyűjtés kapcsán volt szükség, ugyanis a jugoszláv határ közelében engedély nélkül nem lehetett utazni. Az 1974-es ausztriai út során végigkísérte a vezetőket az aggodalom, nehogy valaki disszidáljon. De regénybe illő „feladatsor” volt az útlevelek beszerzése, az utazáshoz szükséges valuta igénylésének a módja, hogy az ne befolyásolja az igénylő háromévenkénti 100 dolláros turistaútra való jogosultságát. A politika másként is beleszólt a gyűjtésekbe. Erdélyben a Securitate fekete autója többször is kísérte a csoportot, Moldvában pedig lehetlenné tette, hogy csángó-magyar falvakban lehessen dolgozni. De a Felvidéken is tapasztaltuk, hogy az előljárásság szíves vendéglátása mögött ott húzódott a félelem: mi lesz, ha a magyarországiak az itteniekkel találkoznak. Az elhúzódó baráti beszélgetés folytán végül megesett, hogy a gyűjtés elmaradt.



3. kép

Gyűjtés. Bolla Kálmán, Benkő Loránd, Kiss Jenő

A gyűjtések módszerei az évtizedek során nagyot változtak. Kezdetben a hallgatók megadott témák (kenyérsütés, disznóölés, aratás, lakodalom, szövés-fonás stb.) iránt érdeklődtek az adatközlőknél, és a beszélgetés során elkapott szavakat jegyezték le egyezményes hangjelöléssel. Akkoriban még nem voltak magnetofonok. (A nyelvatlaszgyűjtések második, ellenőrző szakaszában készült hangfelvételek körülményei is bizonyára hihetetlennek tünnének a mai technika világában.) Az így lejegyzett jelenségek alapján a gyűjtést követően, gyakran a természet lágy ölén történt a tapasztalatok megbeszélése. A szalafői út végén hazafelé megálltunk útközben, hogy Bárczi tanár úr és Benkő tanár úr irányításával összegezzük a hallottakat. Különösen a nyitódó diftongusok és a szó végi hosszú magánhangzók realizálódásai kerültek szóba.

A különféle hangrögzítő eszközök csak a 70-es évektől álltak rendelkezésre – nem egyszer csak a tanárok kezében. A cikolaszigeti gyűjtéskor Bolla tanár úr hordozható magnója keltett nagy figyelmet. A szövegfelvételek témái ez után is részint megmaradtak, részint – akár véletlenszerűen, az adatközlők érdeklődése, élményei alapján – új témák kerültek elő. Az így gyűjtött anyagok már összehasonlítást is lehetővé tettek: versenyt lehetett hirdetni a legjobb felvételek cím eléréséért, a díj pedig a nyertes felvételek egyezményes hangjelöléssel lejegyzett szövegeinek a *Magyar Nyelvben* való publikálása volt. Így jelentek meg a zselicségi szövegek (1971), egy kupuszinai felvétel (1972), Dercenből (1988), majd az 1988-as ausztriai és a 2002-es szlovéniai gyűjtés anyagából Balogh Lajos közölt szövegeket (2013).



4. kép

Egy gyűjtés tapasztalatainak megbeszélése Hajdú Mihály vezetésével. Szemben ülnek: Rácz Endre, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Molnár József

A jó minőségű szövegek felvételének nagyon sok feltétele van. A technikai alap mellett a külső körülményeket is meg kell teremteni. Csoportmunka esetén a csoport egyes tagjainak feladata lehet a bekapcsolt rádió, televízió elnémítása, a zenélő óra, a síró kisbaba, a kukorékoló kakas, az ugató kutya és más zajforrások megszüntetése. Ezek mind ügyességet, leleményességet, a háziakkal szemben tapintatot igényelnek.



5. kép

Gyűjtés. Bolla Kálmán a rádiós magnóval

A gyűjtés körülményei között a sokszor csetlő-botló diákok igyekeznek megküzdeni a különféle viszonyokkal. Így született az 1988-as felsőöri gyűjtés során az a pedagógiai célzatú jelenet, amelyben Benkő tanár úr volt Piroska néni, az adatközlő, a kétfalás gyűjtőt pedig Fodor Katalin alakította valamennyiünk derülésére és a hallgatók okulására. A jelenetet néhány évvel később kibővített szereposztással Gyergyószentmiklóson is előadtuk.

A gyűjtések során a hallgatóknak is feltűnt, hogy az adatközlők egy részével nemigen lehet szövegfelvételeket készíteni. Némelyikük megfelel minden kritériumnak, amelyet egy adatközlővel szemben támasztani lehet, mégis búcsút kell tőle venni, mert válasza erre a célra túlságosan rövidek, tömörek. Az ilyen adatközlők kérdőíves gyűjtéskor viszont ideálisnak mondhatók.



6. kép

Egy adatközlő a Muravidéken

A tanulmányutak tematikai és módszertani bővülése a szaktudományok fejlődését tükrözi. A mai nyelvjáráskutatás nem nélkülözheti a szociolingvisztika szempontrendszerét (Fodor 2015: 583). Ez már a 90-es évek kezdetétől jelen van a kérdésfeltevésekben és a gyűjtött anyagok hallgatói feldolgoásaiban: szemináriumi és diákköri dolgozatokban, szakdolgozatokban. Az *Új magyar nyelvtan* kérdőíveiben a szociolingvisztikai szempont olyannyira jelen van, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó kérdések külön részt alkotnak.

A nyelvjárásgyűjtések történetének mintegy 6 évtizedére tekintve adódik a feltevés: a gyűjtések céljában, módszerében bekövetkeztek változások, a mintegy két emberöltőnyi idő alatt a nyelvnek is változnia kellett. Ennek vajon érzékelhetők-e a jelei? Nos, valamelyik évben a népi építészetéről híres palóc területre igyekeztünk. Zelliger Erzsébet a *Magyar nyelvjárások atlasza* ide vonatkozó kérdései és a néprajzi szakirodalom alapján készített kérdőívet, amely a hallgatók nagy bánatára teljesen használhatatlannak bizonyult. A hagyományos épületformákat akkorra kiszorították az országosan elterjedt, típustervek alapján épült sátortetős házak. Ennek folytán viszonylag rövid idő alatt a hagyományos házszerkezetek eltűnésével feledésbe merült a régi terminológia is.

Megfigyelhető, hogy a nyelvjárások sok tekintetben közelítettek a standard nyelvváltozathoz, a nagyon kirívó nyelvjárási sajátosságok visszaszorultak, terjedőben van a regionális köznyelviség. A gyűjtőutak

során az is feltűnt, hogy a határon túli magyarság körében a magyar nyelvet használók köre szűkül, és ennek több oka is van. Különösen a szórványmagyarság fogyatkozása feltűnő, amelyben fontos szerepet játszik a magyar–magyar házasságkötések lehetőségének a csökkenése (Zelliger 2013).

A hallgatók számára szervezett nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak folytatása az oktatást kiegészítő (olykor a dialektológia oktatásának hiányát pótló) ismeretszerzés végett igen fontos (Fodor 2015: 586). Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a leendő tanároknak a felkészítésében játszott szerepét. A középiskolai tananyagban ugyanis ezek az ismeretek is szerepelnek, de ezen túlmenően majdani tanítványaikkal iskolai kötelezettség formájában fognak a határainkon túl élő magyarokhoz tanulmányutakat szervezni.

Irodalom

Balogh Lajos 2013. Emlékek, töredékek. *Magyar Nyelv* 109: 462–469.

Fodor Katalin 2015. A nyelvjárásgyűjtések felette szükséges voltáról. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest 583–587.

[Hajdú Mihály] 1971. Zselicségi nyelvjárás szövegek. *Magyar Nyelv* 67: 235–239.

Juhász Dezső – Oszkó Beatrix – Reményi Andrea 1988. Nyelvjárás szöveg Dercenből (Дрисина, Szovjetunió). *Magyar Nyelv* 84: 221–227.

Papp Zsuzsa – H. Gulyás Zsuzsa 1971. Nyelvjárás szövegmutatvány. *Magyar Nyelv* 67: 498–499.

Zelliger Erzsébet 1972. Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről). *Magyar Nyelv* 68: 490–491.

Zelliger Erzsébet 2013. A nyelv váltás útján: Felsőpulya és Velika Piszanica példája a szerémségi magyar szigetek tükrében. *Nyelvünk és Kultúránk* 1–4: 77–83.

Zelliger, Erzsébet: Field trips for dialect collection

Az írás szerzőjéről

Zelliger Erzsébet

ny. egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest

zelliger.erszebet[kukac]btk.elte.hu